

CLAUDIU-CRISTIAN DAMIAN

Hochma – înțelepciunea în cărțile sapiențiale ale Vechiului Testament

PRESA UNIVERSITARĂ CLUJEANĂ

2018

CUPRINS

Lista abrevierilor	9
Cuvânt înainte. Înțelepciunea își este laudă sieși.....	13
Introducere.....	19
Capitolul I	
Înțelepciunea, conceptualizare generală.....	27
I.1. Înțelepciune – concept și elucidarea sensurilor	27
I.2. Status Quaestionis. Reflectarea temei în literatura de specialitate internațională și românească.....	32
I.2.1. Stadiul actual al cercetării	
în literatura internațională de specialitate	37
I.2.1.1. Abordare generală a scrierilor sapiențiale	37
I.2.1.2. Abordare specială a scrierilor sapiențiale	56
A: Proverbele lui Solomon	56
B: Înțelepciunea lui Isus, fiul lui Sirah	59
C: Înțelepciunea lui Solomon	62
I.2.1.3. Personificarea Înțelepciunii.....	65
I.2.2. Stadiul actual al cercetării	
în literatura teologică românească	71
I.3. Sistematizarea abordărilor tematice.....	83

Capitolul II

Înțelepciunea solomoniană

în contextul înțelepciunii orientale..... 87

II.1. Personalitatea lui Solomon, regele Israelului 87

II.1.1. Regele Solomon în cărțile Regilor și Paralipomena..... 92

II.1.2. Chipul Înțeleptului Solomon în scrierile
anaghinoscomena..... 111

II.2. Literatura sapiențială orientală 117

II.2.1. Literatura sapiențială mesopotamiană..... 122

II.2.2. Înțelepciunea contemplativă mesopotamiană 128

II.2.2.1. Înțelepciunea sumero-akkadiană 131

II.2.2.2. Înțelepciunea asiro-babiloniană..... 145

II.2.2.3. Aportul Fenician la dezvoltarea literaturii sapiențiale .. 150

II.2.3. Literatura sapiențială egipteană 153

II.2.4. Literatura sapiențială grecească..... 182

Capitolul III

Scrierile sapiențiale ale Vechiului Testament în contextul

literaturii didactico-poetice și relația lor cu Tora..... 191

**III.1. Forme literare ale limbajului sapiențial. Caracteristicile
poeziei ebraice. Precizări terminologice și stilistice..... 193**

III.1.1. Specii literare ale limbajului sapiențial 193

III.1.2. Sensuri stilistice..... 204

III.2. Literatura Sapiențială biblică:

Proverbele lui Solomon 220

III.2.1. Prezentare generală..... 220

III.2.2. „Locurile” înțelepciunii în cartea Proverbelor 224

III.3. Discursul Înțelepciunii în cartea Proverbelor – Personificarea..... 238

III.3.1. Discursul Înțelepciunii (1, 20-33)..... 242

III.3.2. Elogiul Înțelepciunii, capitolul 8. 254

III.3.3. Enigma banchetului (9, 1-18)..... 272

III.4. Literatura Sapiențială necanonică: Înțelepciunea lui Solomon..... 287

III.4.1. Prezentare Generală 287

III.4.2. Personificarea Înțelepciunii. Capitolele 7 și 8..... 289

III.5. Literatura Sapiențială necanonică: Înțelepciunea lui Isus Sirah..... 311

III.5.1. Prezentare generală..... 311

III.5.2. Personificarea Înțelepciunii. Capitolul 24 316

III.5.3. Tora și literatura sapiențială..... 335

Capitolul IV Înțelepciunea lui Solomon 341

IV.1. Capitolul 9. Abordare Critică..... 341

IV.2. Contextul Rugăciunii lui Solomon
în Cartea Înțelepciunii 351

IV.2.1. Structura textului..... 351

IV.2.2. Structura Rugăciunii 355

IV.3. Analiza exegetică..... 361
Concluzii exegetice 398

IV.4. Figura regelui Solomon și înțelepciunea oamenilor 407

IV.5. Înțelepciunea lui Dumnezeu și înțelepciunea omului	411
---	-----

IV.6. Specificul rugăciunilor din cărțile necanonice	414
--	-----

Capitolul V

Hochma, persoană sau atribut?	439
-------------------------------------	-----

Concluzii	455
-----------------	-----

Bibliografie	467
--------------------	-----

CAPITOLUL I ÎNȚELEPCIUNEA, CONCEPTUALIZARE GENERALĂ

I.1. Înțelepciune – concept și elucidarea sensurilor

Pentru a încadra înțelepciunea ca și concept cheie în cercetarea noastră, vom porni de la definirea termenului cunoscut în accepțiunea laică, înțelepciunea fiind cunoscută ca o capacitate superioară de înțelegere și judecare a lucrurilor, cumpătare, prudență, moderație determinată de experiență și spirit de prevedere¹. Totodată, înțelepciunea este percepută ca înțelepție, mândrie, mândroste, filosofie și chibzuială².

În sens strict teologic, înțelepciunea este privită ca și cunoaștere, înțelegere superioară, care vine de sus și circumscrie persoana umană lucrării Duhului Sfânt, iar această persoană realizează reconfigurarea creației la statusul inițial, în mersul spre formele sale veșnice.

¹ *** *Dicționarul explicativ al limbii române, ediția a II-a*, Academia Română, Institutul de Lingvistică „Iorgu Iordan” (București: Univers Enciclopedic, 1998).

² Mircea și Luiza Seche, *Dicționar de sinonime* (București: Litera Internațional, 2002).

Câmpul semantic al cuvântului este unul variat, compus din mai multe echivalente care acoperă o paletă largă de înțelesuri, termenul de înțelepciune include și *synesis* („ce este înțeles”, „înțelegere”, „cunoștință”, „inteligentă”); *phronesis* („plan gândit”, „mod de gândire”, „punct de vedere”, „capacitate de înțelegere”, „înțelepciune”); *episteme* („abilitatea de a înțelege și evalua”, „inteligentă”, „înțelegere”); *gnosis* („informare”, „cunoștință”, „conținutul a ceea ce este cunoscut”, „știință”, „percepție”, „înțelegere”); *aisthesis* („capacitatea de a percepe clar și de a înțelege”); *paideia* („educație cu scopul de a forma obiceiuri potrivite de comportament”, „educație conform cu reguli potrivite de purtare și comportament”, „disciplină”)³.

Termenul de חכמה (*hochma*) apare pentru prima dată în cartea *Proverbele lui Solomon* în capitolul 1, versetul 2, iar pe tot parcursul cărții ia diferite forme. Formele pe care le preia exprimă înțelepciunea cu subcategoriile sale, înțelepciunea în război, lupte, înțelepciunea în administrație (III Rg. 3, 28), inteligentă (III Rg. 3, 4-14), prudență, etică, judecată (III Rg. 4, 29-34), înțelegere.

Dicționarele teologice de specialitate prezintă definiții complexe ale termenului și urmăresc evoluția acestuia în decursul timpului. Unele variante prezintă înțelepciunea ca abilitate în război sau înțelepciunea privită ca buna chivernisire în administrație⁴. *Holiday Hebrew and Aramaic Lexicon of The Old Testament* completează înțelesul termenului „înțelepciune”, ca însemnând și aptitudine (III Rg. 7, 14), experiență, înțelepciune divină, înțelepciunea

³ Francis Brown, Samuel R. Driver, Charles Briggs, *A Hebrew and English Lexicon of the Old Testament* (Peabody, Massachusetts: Hendrickson, 1979), 315.

⁴ Brown, Driver, Briggs, *A Hebrew and English Lexicon*, 315.

lui Dumnezeu fiind reprezentată prin înțelepciunea personificată (Prov. 8)⁵.

În cărțile necanonice, *Înțelepciunea lui Solomon* și *Înțelepciunea lui Isus Sirah*, înțelepciunea este exprimată prin termenul grecesc σοφία, semnificând în majoritatea cazurilor înțelepciunea pe care o posedă oamenii, naturală sau insuflată de Dumnezeu, iar în numeroase momente se referă strict la Înțelepciunea lui Dumnezeu. Există locuri scripturistice unde găsim înțelepciunea personificată. Sensurile îmbrăcate de înțelepciune în cărțile Sfintei Scripturi sub numele σοφία sunt diverse. Găsim înțelepciunea privită general, ca o capacitate de a utiliza cunoștințele acumulate, înțelegere (Col. 4, 5), ca inteligență (I Cor. 1, 17), în sens natural, înțelepciunea omenească, deosebită de cea divină, termen utilizat și de filosofie (I Cor. 1, 21b), ca învățare, acumulare (F.Ap. 7, 22), inteligență morală (F.Ap. 6, 3), în sens spiritual, ca inteligență supremă a lui Dumnezeu și Hristos (Col. 2, 3; Lc. 11 49), ca personificare, Hristos întruchiparea Înțelepciunii lui Dumnezeu (I Cor. 1, 24), ca iluminare dată prin revelație (II Pt. 3, 15), ca planul lui Dumnezeu, așa cum reiese din Evanghelii (I Cor. 2,7).

Dicționarele de etimologie greacă definesc „sofia” ca fiind abilitate, cunoștință despre judecată, învățătură practică și ceea ce aduc ele nou este termenul de „înțelepciune filosofică”⁶. În alte dicționare, înțelepciunea apare ca un titlu de onoare⁷.

⁵ William L. Holladay, *A Concise Hebrew and Aramaic Lexicon of the Old Testament* (Michigan: Eerdmans, 1971), 38.

⁶ Henry G. Liddell, Robert B. Y. Scott, *A Greek-English Lexicon* (Oxford: University Press, 1989), 557.

⁷ James Hope Moulton, George Milligan, *Vocabulary of the Greek New Testament VGNT* (London: Baker Academic; Bilingual edition, 1995), 581.

Alți scriitori mai apropiați de Noul Testament prezintă „sofia” ca înțelepciunea posedată de oameni într-un mod natural sau împărtășită de Dumnezeu (Mt. 12, 42; F.Ap. 6, 3; F.Ap. 7, 10; F.Ap. 7, 22; I Cor. 1, 19; I Cor. 2, 13⁸; Col. 1, 28;). Un alt sens pe care îl folosesc aceștia se referă la înțelepciunea lui Hristos și înțelepciunea lui Dumnezeu (Mc. 6, 2; Lc. 2, 40⁹; Col. 1, 24; Col. 2, 3¹⁰); dar avem înțelepciunea privită ca o personificare probabilă (Mt. 11, 19; Lc. 7, 35; Lc. 11, 49¹¹)¹².

Joseph Thayer, este puțin rezervat în ceea ce privește termenul de „înțelepciune”, care este folosit ca și cunoștință în diferite contexte, în funcție de cazurile particulare¹³. Termenul „Înțelepciune” mai poate fi folosit pentru a indica anumite scrieri sau cărți care se ocupă în special de înțelepciunea biblică sau se poate face trimitere la o mișcare ce aparține lumii antice, care este asociată cu învățătorii sau înțelepții și, de asemenea, poate sugera un anumit tip de percepție a realității care prezintă contrastele cu alte cărți biblice.

Termenul ebraic pentru înțelepciune apare într-o formă sau alta de 318 ori în Vechiul Testament și de 185 de ori în *Proverbe*, în

⁸ „pe care le și grăim, nu în cuvinte învățate din înțelepciunea omenească, ci în cuvinte învățate de la Duhul Sfânt, pe cele duhovnicești supunându-le spre judecată celor ce sunt duhovnicești.” (I Cor. 2, 13)

⁹ „Iar Copilul creștea și Se întărea cu duhul, plin de înțelepciune; și harul lui Dumnezeu era peste El.” (Lc. 2, 40).

¹⁰ „întru care sunt ascunse toate vistieriile înțelepciunii și ale cunoașterii.” (Col. 2, 3).

¹¹ „De aceea și înțelepciunea lui Dumnezeu a zis: Voi trimite la ei profeți și apostoli; și dintre ei vor ucide și vor prigoni.” (Lc 11, 49).

¹² Walter Bauer, William Arndt, Wilbur Gingrich, *Greek NT Lexicon* (Grand Rapids: Zondervan, 1972), 184.

¹³ Joseph Thayer, *Greek English Lexicon of the New Testament* (Massachusetts: Hendrickson Publishers, 1996), 332.

Iov și *Ecclesiast*. Aceste trei cărți și *Înțelepciunea lui Isus fiul lui Sirah*, *Înțelepciunea lui Solomon* (în cele două cărți anaghinoscomena, forme ale înțelepciunii apar de peste 100 de ori) vin și prezintă literatura sapiențială a Israelului¹⁴.

În general, în cărțile sapiențiale înțelepciunea poate fi comunicată și transmisă prin predare, sfaturi, povește și evaluări de comportamente. Cu siguranță sunt și alte mijloace de a dobândi înțelepciunea, precum ne exemplifică cărțile didactico-poetice: însoțirea cu cei înțelepți „Cel ce se însoțește cu cei înțelepți ajunge înțelept, iar cel ce se întovărășește cu cei nebuni se face rău” (Prov. 13, 20); ascultarea sfaturilor primite „Ascultă sfaturile și primește învățătura, ca să fii înțelept toată viața ta.” (Prov. 19, 20); „Ascultă fiul meu, și te înțelepțește și îndreaptă inima ta pe calea cea dreaptă.” (Prov. 23, 19); „ascultă la mine: ține-ți gura și te voi învăța care este înțelepciunea” (Iov 33, 33); „Iar ce este înțelepciunea și cum s-a făcut, sunt gata să vă spun fără să ascund tainele lui Dumnezeu. Ci voi cerceta de la începutul făpturii și voi da la lumină cunoștința ei și nu voi trece pe alături de adevăr.” (Sol. 6, 22); „Fiule! Din tinerețile tale alege învățătura și până la căruntețile tale vei afla înțelepciune.” (Sir. 6, 18); „Înțelepciunea tuturor celor de demult o va cerceta înțeleptul și în proorocii se va îndeletnici.” (Sir. 39, 1).

¹⁴ David Noel Freedman, ed., *The Anchor Bible Dictionary*, Vol. VI (New York: Doubleday, 1992), 920.

I.2. Status Quaestionis. Reflectarea temei în literatura de specialitate internațională și românească

În general studiile biblice s-au orientat mai puțin spre literatura sapiențială, cu mici excepții, privind Cartea lui Iov și *Ecclesiastul*¹⁵. O cauză care a împiedicat studierea în profunzime a cărților anaghiinoscomena, *Înțelepciunea lui Solomon* și *Înțelepciunea lui Isus, fiul lui Sirah*, a fost faptul că o parte din literatura poetică aparținea corpusului scrierilor necanonice¹⁶, nefiind recunoscute de toate Bisericile creștine, în special de canonul protestant¹⁷. În schimb, cartea *Proverbelor lui Solomon*, care deși face parte din literatura sapiențială canonică, a beneficiat de o atenție mult mai redusă în comparație cu potențialul pe care îl oferă.

¹⁵ William Blake, *Illustrations of the Book of Job* (Virginia: Malcolm Cormack Richmond, 1997); Nahum Glatzer, *The Dimensions of Job* (New York: Schocken, 1969); Roland E. Murphy, *The Tree of Life* (Cambridge: Eerdmans Publishing Company, 1990); Herbet Haber, *The Book of Job* (Philadelphia: Westminster, 1985); Richard Clifford, *The Wisdom Literature* (Nashville: Abingdon Press, 1998); Clive Lewis, *The Problem of Pain* (New York: Harper Collins, 2001); Thomas Krüger, *Qoheleth: A Commentary*, (Minneapolis: Fortress Press, 2004); Eric Christianson, *Ecclesiastes through the Centuries* (Minneapolis: Fortress Press, 2004); Roland E. Murphy, *Ecclesiastes* (Dallas: Word, 1992); Roger N. Whybray, *Ecclesiastes* (USA: Eerdmans, 1989).

¹⁶ După cuprins, literatura biblică poetică necanonică se împarte în: cărți didactice – *Înțelepciunea lui Solomon* și *Înțelepciunea lui Isus, fiul lui Sirah*; cărți de cuprins liric – adaosurile la cartea lui Daniel: Rugăciunea lui Azaria și Cântarea celor trei tineri; adaos la cartea Paralipomena: Rugăciunea lui Manase; adaos la Psaltire: Psalmul 151.

¹⁷ Martin Luther a considerat că scrierile apocrife nu sunt de o valoare egală cu restul scrierilor biblice canonice și le-a exclus din canon. Configurația canonului protestant în ceea ce privește cărțile canonice ale Vechiului Testament însumează 39 de cărți. Cărțile apocrife apar în epilogul edițiilor din 1534 și 1545 ale Bibliei Protestante cu specificația că sunt bune de citit, dar nu pot fi folosite la fundamentarea învățăturilor de credință; cf. Kaiser Otto, *The Old Testament Apocrypha* (Massachusetts: Hendrickson Publishers, 2004), 2.

Majoritatea cercetărilor legate de aceste cărți au fost de natură istorică, cea care a dominat studiile exegetice până de curând, împiedicând cunoașterea lor îndreptată spre teme fundamentale din viața omului.

Începând cu perioada imediat următoare celui de-al doilea război mondial s-a produs o adevărată avalanșă de studii și comentarii¹⁸ în ceea ce privește literatura sapiențială, continuând cercetările mai vechi ce aparțin unor pioneri¹⁹ ai studiului literaturii sapiențiale. Identificăm și câteva comentarii exegetice la cărțile sapiențiale: Iov (Kuhl, 1953; Rowley, 1958); Proverbele lui Solomon (F. Vattioni, 1972); Ecclesiastul (S. Breton, 1973); Înțelepciunea lui Solomon și Înțelepciunea lui Isus Sirah (G. Delling 1976). De remarcat ar fi și organizarea celor trei simpozioane internaționale care au avut ca subiect înțelepciunea: Înțelepciunea în Orientul Antic (Strasbourg, 1962; Leclant, 1963); Înțelepciunea și Religia (Strasbourg, 1976; Iacob, 1979); și simpozionul despre înțelepciune organizat în cadrul Journees Bibliques de Louvain (Raurell, 1979; M. Gilbert, 1979)²⁰.

Până la începutul secolului XX, am constatat o anumită rețineră din partea cercetătorilor în ceea ce privește studiul literaturii sapiențiale, cu preponderență pe literatura necanonică. Probabil aceste rețineri au izvorât din faptul că existau similarități textuale cu literatura sapiențială a popoarelor învecinate, acest lucru dând impresia că ar fi vorba de un corp străin literaturii iudaice. Faptul că unele cărți erau considerate necanonice a cântărit destul de greu în decizia de a nu le acorda importanța

¹⁸ Roland E. Murphy (1965); A. Dubarble (1969); R. Scott (1970); J. Crenshaw (1975); J. Emerton (1979).

¹⁹ J. Fichtner; E. Podechard; R. Smend; E. Dhorme.

²⁰ Murphy E. Roland, "Hebrew Wisdom", *JAOS*, Vol 101, Oriental Wisdom (1981): 21.

cuvinită. Un alt considerent a constatat în inabilitatea cercetătorilor de a integra literatura sapiențială în sistemul teologic iudaic, ceea ce a constituit un motiv în plus ca această literatură să rămână marginalizată pentru o perioadă de timp.

Din acest motiv printre bibliști s-a lansat ideea că literatura sapiențială a rămas ca un copil orfan în afara tezaurului biblic²¹.

Potrivit lui Ernest G. Wright care expunea părerea generală despre aceste cărți, înțelepciunea a întâmpinat dificultăți tocmai pentru că bazele și interesele teologiei erau prea fixe, prea rigide²². Ernest Wright a fost probabil singurul care a scris despre aceasta. Proverbele rămâneau lângă sursa păgână de înțelepciune, ori aceasta în societatea evreiască și în planul lui Dumnezeu, în scrierile Vechiului Testament nu avea un rol important. Ca o consecință a inabilității de a integra undeva înțelepciunea în procesul de mântuire a lumii, Gerhard Von Rad²³ plasează înțelepciunea la finalul primului său volum din „*Teologia Vechiului Testament*” și îi dă titlul „*Răspunsul Israelului*”²⁴.

²¹ Concept găsit în scrierile cercetătorului James L. Crenshaw, *Old Testament Form Criticism* (San Antonio: Trinity University Press, 1974), 226-264.

²² G. Ernest Wright, „God Who Acts,” în *Studies in Ancient Israelite Wisdom*, James L. Crenshaw (New York: KTAV, 1976), 1.

²³ Gerhard Von Rad a fost un pastor luteran german, profesor universitar cu preocupări în sfera Vechiului Testament. S-a născut în 21 octombrie 1901 la Nuremberg și a studiat la Universitatea din Erlangen și Universitatea din Tübingen, ulterior primind titluri onorifice de la Universitatea Lund, Wales, Leipzig și Glasgow. Gerhard Von Rad a impulsinat abordarea de tip tradițional-istorică a studiilor biblice, subliniind rolul pe care l-a avut tradiția orală în formarea textelor biblice deoarece revelația lui Dumnezeu are un caracter progresiv și cumulativ. El pleacă de la studii critico-istorice ale Pentateuhului făcând o adevărată teologie a Vechiului Testament (1957-1960) și în cele din urmă, un genial eseu despre înțelepciunea din Israel (1970) unde dezbate cele două probleme teologice referitoare la înțelepciune, natura acestora și relația ei cu tradițiile Vechiului Testament.

²⁴ Gerhard Von Rad, *Israel's Response, Old Testament Theology* (Edinburg: R&R Clark, 1973), 355.

Walter Eichrodt oferă puține îmbunătățiri, precum tratarea temei legământului mozaic, dorind ca înțelepciunea să fie acceptată în cadrul teologiei ca un câmp separat. Oricum, este un cercetător care deschide mai apoi drumul spre speculațiile despre Femeia Înțeleaptă, pe care o regăsim în Proverbe.

Chiar și după lăsarea la o parte de către cercetători a grijilor istorice, fondul pe care vine înțelepciunea dă în continuare impresia că aceasta ar fi un corp străin. De aceea, Hartmut Gese susține că este bine cunoscut faptul că literatura sapiențială vine ca un corp străin în lumea vechitestamentară. Ajunge la această concluzie deoarece nu găsește în aceste scrieri expus legământul cu Dumnezeu, sau referiri la poruncile date pe muntele Sinai și nici conceptul de popor ales²⁵.

Prin faptul că Înțelepciunea lui Sirah și Înțelepciunea lui Solomon au fost declarate necanonice sau anaghinoscomena, o consecință directă, a fost că cercetătorii protestanți și cei evrei au manifestat un interes scăzut față de ele. Totuși, poate fi identificat și un act pozitiv deoarece majoritatea cercetătorilor care studiau cartea canonică *Proverbele lui Solomon*, pentru a pătrunde în profunzimea ei, trebuiau să își însușească și cărțile declarate necanonice care tratau înțelepciunea. Indiferent că recunoșteau sau nu cărțile necanonice, adeseori făceau referire la ele, punându-le în antiteză cu cărțile canonice.

Un alt motiv pentru care Sirah și Înțelepciunea lui Solomon, au reprezentat un interes scăzut este acela al limbii, ele fiind scrise în limba greacă. Așadar, cei care studiau în trecut *Proverbele lui*

²⁵ În "Lehre und Wirklichkeit in der alten Weisheit," (1958): 2, Hartmut Gese se referă la o observație făcută de Walter Baumgartner, *Israelitische und altorientalische Weisheit*, 4, 10, 24 și "The Wisdom Literature," *The Old Testament and Modern Study*, 1951, 211.

Solomon se poate să fi avut cunoștințe doar de ebraică biblică, acest fapt lăsând pe dinafară scrierile în greacă. Pe de altă parte, în aceste scrieri necanonice se pot identifica ușor elemente de filosofie greacă, acesta probabil constituind un alt motiv pentru care cercetătorii au întâmpinat dificultăți în a încadra scrierile sapiențiale în corpusul scrierilor vechi testamentare.

Oricum am privi lucrurile, până în secolul XX, aceste scrieri care tratează înțelepciunea s-au aflat într-un con de umbră, dar odată cu redescoperirea lor de către cercetătorii moderni, aria de studiu se dezvoltă tratând subiecte precum personificarea, și analogia înțelepciune – *Logos*.

Studiul înțelepciunii se îndreaptă spre o pantă ascendentă în interesele cercetătorilor contemporani, dezvoltându-se o adevărată teologie a înțelepciunii: Anthony R. Ceresko, *Introduction to Old Testament Wisdom*; Clements Ronald, *Wisdom for a Changing World*; James L. Crenshaw, *Old Testament Wisdom an introduction*; James L. Crenshaw, *Studies in Ancient Israelite Wisdom*; James L. Crenshaw, *Wisdom in Old Testament Form Criticism*; Derek Kidner, *Wisdom to live by*; Michael Fox, *Ideas of Wisdom in Proverbs 1-9*; Bryce E. Gledon, *A legacy of Wisdom*; Harold Henry Rowley, *Wisdom in Israel and in the Ancient near East*; Bernhard Lang, *Wisdom and the book of Proverbs*; Michael L. Barré, *Fear of God and the World View of Wisdom*; Leo G. Perdue, *Wisdom and Creation*; R. E. Clements, *Wisdom in Theology*; Roland E. Murphy, *The Tree of Life*; Roland E. Murphy, *Wisdom Literature*, Alice Sinnott, *The Personification of Wisdom*.

În continuare vom prezenta lucrările de maximă importanță pentru cercetarea teologică în câmpul înțelepciunii, inclusiv o bibliografie selectată a scrierilor sapiențiale și stadiul actual al cercetării la nivel internațional.